

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

БЕРЕЗОВСЬКИЙ АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ

УДК 343.9: 343.293

КРИМІНОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АМНІСТІЇ

Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

- Науковий керівник** кандидат юридичних наук, доцент
ДРЬОМІН ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
- Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор
СТРЕЛЬЦОВ ЄВГЕН ЛЬВОВИЧ,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова, проректор з навчальної роботи
- доктор юридичних наук, доцент
МЕРКУЛОВА ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСАНДРІВНА,
Одеський юридичний інститут Харківського
національного університету внутрішніх справ,
начальник кафедри кримінального права та кримінології
- Провідна установа** Інститут держави і права імені В.М. Корецького
НАН України, відділ проблем кримінального
права, кримінології та судоустрою (м. Київ).

Захист відбудеться 18 травня 2007 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 16 квітня 2007 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Новітні трансформаційні та інтеграційні процеси, притаманні українському суспільству, ставлять нові завдання перед кримінологічною наукою, вимагають суттєвого розширення кримінологічного світогляду. Концепція розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст., схвалена Координаційним бюро з проблем кримінології Академії правових наук України (2002), визначаючи методологічні засади концептуального бачення розвитку кримінологічної науки, орієнтує на сприйняття сучасних прогресивних ідей, на вивчення і врахування надбань та досвіду світової кримінології, різних вітчизняних і зарубіжних шкіл і теорій.

Розвиток науки, а також соціальні зрушення 80–90-х рр. ХХ ст. та тенденції в динаміці якісних та кількісних показників злочинності, рівно як і оцінка та критика заходів з реагування на злочинність, привели до переосмислення певних догм у вітчизняних кримінології та праві, розширення уявлень про предмет кримінології, висунення нових ідей, однією з яких є кримінологічне дослідження законодавства (насамперед, кримінального, що обумовлено особливостями генезису вітчизняної кримінології) та його вплив на соціум.

Сучасні тенденції кримінально-правового впливу на злочинність характеризуються наявністю та застосуванням широкого спектра заходів некарального характеру, особливе місце серед яких, з огляду на виключну правову природу та значну масовість, посідає амністія. Так, дія нормативно-правових актів про амністію 2001, 2003 та 2005 рр. поширювалась майже на 167 тис. осіб, що свідчить про досить вагому частку, яку займають амністування в структурі заходів державно-правового реагування на злочинність. В період з 1992 по 2001 р. за даними Державного департаменту України з питань виконання покарань з місць позбавлення волі на підставі актів амністії було звільнено 146872 особи, зокрема, у 1996 р. за трьома амністіями – 7987 осіб, у 1997 р. – 31188 осіб, у 1998 р. – 38542 особи, у 1999 р. – 16710 осіб, у 2000 р. – 11944 особи, у 2001 р. – 28818 осіб.

Дослідженню загально-теоретичних, кримінально-правових, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих проблем амністії в науковій літературі приділена значна увага. Ґрунтовні розробки зазначених аспектів проблеми були здійснені В.Є. Квашисом, О.Ф. Смірновим, С.І. Комарицьким, О.С. Зельдовою, І.Л. Марогуловою, А.В. Мохорєвим, І.О. Васільєвою, О.О. Зеленцовим, О.В. Семеновою, Н.В. Осмоловською, А.Н. Осяк. На сучасному етапі в Україні кримінально-процесуальні аспекти амністії досліджувались О.А. Губською в межах кандидатської дисертації на тему: „Процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими обставинами” (м. Київ,

2002); кримінально-правові – М.С. Школою в кандидатській дисертації „Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення помилування в Україні” (м. Київ, 2003); кримінально-виконавчі – Б.М. Телефонко в кандидатській дисертації „Проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ на підставі закону України про амністію або акта помилування” (м. Львів, 2005).

Значний внесок у висвітлення досліджуваних проблем, а також кримінально-правових та кримінологічних питань функціонування інститутів кримінальної юстиції зробили: Л.В. Багрій-Шахматов, Ю.В. Баулін, В.Д. Бринцев, В.В. Голіна, А.І. Долгова, В.М. Дрьомін, М.Д. Дурманов, С.І. Зельдов, В.І. Зубкова, В.В. Комаров, О.М. Костенко, Т.О. Ліснієвські-Костарева, В.В. Лунєєв, В.А. Львовчкін, Ф.І. Магаревський, В.О. Меркулова, К.М. Мірзаджанов, О.С. Міхлін, В.О. Паневін, П.С. Ромашкін, С.М. Сабанін, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, П.І. Стучка, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, В.І. Шакур.

Але в історії розвитку наук криміналістичного циклу до цього часу не відмічалось спроби комплексного дослідження амністії з позицій кримінології, що, відповідно, не дозволяло виявити та проаналізувати соціальну та кримінологічну обумовленість правового регулювання та застосування амністії, взаємозв'язок та взаємовплив між амністією і злочинністю, розробити кримінологічно-обґрунтовані пропозиції з удосконалення інституту амністії, підвищення ефективності застосування амністії як одного із заходів кримінально-правового впливу на злочинність.

Наведені обставини зумовили вибір теми дослідження, її актуальність і науково-практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Теоретичні та практичні проблеми дисертації досліджувалися в межах виконання плану науково-дослідної роботи кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Одеської національної юридичної академії за темою: „Кримінологічні і пенітенціарні проблеми в контексті прав людини” на 2001–2005 рр., які були складовою науково-дослідної роботи Одеської національної юридичної академії „Правові проблеми становлення і розвитку сучасної української держави” на 2001–2005 рр. (державний реєстраційний номер 0101U001195). Дисертаційне дослідження ґрунтується також на положеннях Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр., затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376 / 2000.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні кримінологічних основ амністії в Україні та виробленні кримінологічно-обґрунтованих пропозицій з удосконалення чинного законодавства у цій сфері суспільних відносин.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі основні задачі:

здійснити порівняльний аналіз генезису амністії як інституту права в різних державно-правових утвореннях, з'ясувати його зміст і форму;

виявити соціальну і кримінологічну обумовленість застосування амністії та проаналізувати вплив амністії на суспільне життя, відтворення злочинності;

встановити наступність у правовому розвитку між правовим регулюванням амністії у вітчизняному і зарубіжному законодавствах та сучасним законодавством України, визначити змістовні та формальні характеристики амністії в Україні, надати визначення поняття „амністія”;

розробити концептуальні засади кримінологічного дослідження основ та законодавчого регулювання амністії в Україні, визначити місце, роль та основні функції амністії в системі кримінальної юстиції України;

виявити та проаналізувати фактори, що зумовлювали застосування амністії в Україні, оцінити їх соціальну та кримінологічну значущість;

визначити підстави амністії як виду звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування, проаналізувати їх зміст;

виявити та дослідити критерії, згідно з якими визначаються категорії осіб, що підпадають під амністію, відбувається диференціація об'єму амністування;

проаналізувати динаміку основних тенденцій кількісних та якісних показників злочинності у зв'язку із застосуванням амністії в системі заходів кримінально-правового впливу;

оцінити вплив амністії на злочинність, дослідити криміногенні та не криміногенні (позитивні) прояви амністії в Україні;

сформулювати науково обґрунтовані пропозиції з удосконалення правового регулювання та застосування амністії в Україні.

Об'єктом дослідження є амністія як складне системно-структурне соціально-правове явище.

Предметом дослідження є кримінологічні основи амністії.

Методи дослідження вибрані з урахуванням поставленої мети, визначених задач, об'єкта і предмета дослідження. Їх застосування має комплексний характер, що дозволило найбільш адекватно відобразити діалектику розвитку інституту амністії в реальній дійсності, його функції, місце, роль та значення. За допомогою порівняльного методу було з'ясовано зміст, форми, закономірності та особливості розвитку інституту амністії, фактори, що обумовлювали його застосування, системні зв'язки амністії з іншими явищами соціальної дійсності у площині широкого кола суспільних відносин у різних державно-правових утвореннях протягом їх історичного розвитку, виявлено відмінності та загальні риси правогенезису амністії. Застосування діалектичного методу, у поєднанні з загально-логічними методами аналізу та синтезу, надало можливість виявити сутність, зміст, властивості інституту амністії, взаємообумовленість та зв'язок амністії та злочинності, виявити недоліки у правовому регулюванні і застосуванні

амністії та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства України про амністію. Логіко-семантичний метод допоміг визначенню понятійного апарату, який застосовано у дослідженні. Формально-логічний метод використовувався як універсальний спосіб аргументування. Широке застосування динамічних та статистичних методів уможливило виявлення причинних залежностей між динамікою якісних та кількісних показників злочинності та застосуванням амністії в Україні, закономірностей у розвитку цих явищ. За допомогою контент-аналізу розширено емпіричну базу дослідження.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертації стали праці вітчизняних науковців і зарубіжних фахівців з кримінології, соціології, кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права, теорії та історії держави і права – М.І. Бажанова, Ж.Л. Бержеля, В.М. Бурлакова, Г.Б. Віттенберга, В.Д. Гальперіна, Я.І. Гілінського, Л.В. Головка, М.С. Грушевського, П.С. Дагеля, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, С.Г. Келіної, С.І. Комарицького, М.М. Корпачьова, Г.Л. Крігера, Н. Крісті, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, Н.С. Лейкіної, П.І. Люблінського, В.Т. Маляренка, В.О. Навроцького, І.С. Ноя, Ю.М. Оборотова, А.А. Піонтковського, П.М. Рабіновича, В.В. Скибицького, М.С. Строговича, М.О. Стручкова, М.С. Таганцева, Б.С. Утєвського, В.Д. Філімонова, Г.Ф. Хохрякова, Д.Ф. Шелі, Д.А. Шестакова та ін.

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні дані Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Верховного Суду України, що відображають практику застосування амністії в Україні, чисельність спецконтингенту в установах кримінально-виконавчої системи України, кількісні та якісні характеристики злочинності, заходи державного кримінально-правового впливу на злочинність. До емпіричної бази дослідження також належать дані, отримані при вивченні 1000 особових карток засуджених, що відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк у чоловічій виправній колонії середнього рівня безпеки № 14 (м. Одеса) за вчинення повторних злочинів.

Наукова новизна одержаних результатів. За характером і змістом розглянутих проблем дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням амністії з позицій кримінології, в якому сформульовано нові наукові положення і висновки, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

з'ясовано соціально-кримінологічну обумовленість правового регулювання та застосування амністії, встановлено системні зв'язки між амністією та іншими соціальними явищами (релігією, політикою, соціальними зрушеннями, злочинністю), виявлено наступність у правовому розвитку між правовим регулюванням амністії у вітчизняному і зарубіжному законодавствах та сучасним законодавством України, визначено формальні та змістовні характеристики

амністії;

доведено, що складовими інституту амністії є припинення кримінального переслідування та звільнення від кримінальної відповідальності (повністю або частково) певних категорій осіб. На основі цього положення запропоновано авторське визначення поняття амністії, згідно з яким амністією є припинення кримінального переслідування або звільнення від кримінальної відповідальності (повністю або частково) певних категорій осіб;

розроблено концептуальні засади дослідження кримінологічних основ амністії, у зв'язку з чим амністія досліджувалася в системі кримінальної юстиції України. Згідно із запропонованим підходом: 1) комплексна оцінка амністії засновується на аналізові показників і провідних тенденцій генезису злочинності та застосовуваних заходів кримінально-правового впливу на злочинність; 2) основним критерієм оцінки ефективності амністії є рівень рецидивної злочинності та структура рецидиву амністованих осіб;

зроблено висновок про те, що важливим аспектом у визначенні кримінологічних основ амністії є проблема підстав амністії. З'ясовано, що підстави амністії є похідними від підстав загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування, але з огляду на виключний характер амністії – більш широкими. Підстави амністії визначаються в законодавстві України про амністію та обумовлюються факторами, які викликають необхідність застосування амністії;

конкретизовано критерії, згідно з якими у нормативно-правових актах про амністію визначаються категорії осіб, що підпадають під амністію, відбувається диференціація об'єму амністування;

встановлено, що застосування амністії в Україні пов'язане зі станом злочинності, рівнем судимості, рівнем засудження до покарання у виді позбавлення волі на певний строк та об'ємом спецконтингенту кримінально-виконавчої системи України. Основними факторами, які обумовлюють застосування амністії в Україні, стали проблеми, пов'язані з перевантаженістю кримінально-виконавчої системи України спецконтингентом, обмеженими можливостями держави у матеріально-фінансовому та кадровому забезпеченні пенітенціарної системи та додержанням прав утримуваних і засуджених у ній;

виявлено та піддано системному аналізу позитивні і негативні (криміногенні) прояви амністії в Україні. Сформульовано кримінологічно-обґрунтовані пропозиції із застосування амністії в Україні;

дістало подальшого розвитку:

положення про те, що надширока реалізація розвантажувальної функції амністії, як і всієї кримінальної юстиції, за збереження та розвиток основних детермінант злочинності, сприяє відтворенню певних видів злочинності;

обстоювання прогнозу про те, що неможливість нейтралізації найближчим часом комплексу криміногенних факторів і в подальшому визначатиме розвантажувальну функцію кримінальної юстиції в цілому та амністії, зокрема;

розвинено:

обґрунтування необхідності при застосуванні амністії забезпечення з боку держави належної ресоціалізації злочинців та відповідного поводження із жертвою злочину.

Практичне значення одержаних результатів. Висунуті і обґрунтовані положення можуть бути використані у:

науковій сфері – як підґрунтя для подальшої розробки кримінологічних та кримінально-правових проблем амністії, інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування;

правотворчій діяльності – при підготовці проектів змін до Закону України „Про застосування амністії в Україні”, Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України в частині правової регламентації амністії, а також при підготовці проектів Законів України „Про амністію”;

сфері кримінальної політики – при визначенні заходів та об’єму кримінально-правового впливу на злочинність на рівні законотворчої діяльності та правозастосування;

навчальному процесі – під час викладання курсів з кримінології, кримінального та кримінально-виконавчого права, при підготовці підручників та навчальних посібників, навчальних програм.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені під час проведення Регіонального круглого столу „Актуальні проблеми кримінального і кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування” (м. Хмельницький, 21 – 22 лютого 2003 р.), на Всеукраїнському науково-практичному семінарі „Ефективність правових мір в протидії організованим формам злочинності” (м. Одеса, 20 січня 2005 р.), науково-практичному семінарі „Боротьба зі злочинністю та права людини” (м. Одеса, 16 березня 2006 р.), 7-й (59-й) звітній науковій конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (м. Одеса, 22 – 23 квітня 2006 р.), 8-й (60-й) звітній науковій конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (м. Одеса, 22 – 23 квітня 2005 р.), 9-й (61-й) звітній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (м. Одеса, 26 квітня 2006 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлені у дванадцяти публікаціях, із них дев’ять – у фахових наукових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, п'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 243 сторінки, із них основного тексту – 190 сторінок, список використаних джерел складає 349 найменувань і міститься на 31 сторінці, додатки – 22 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовуються вибір теми дисертаційного дослідження, її актуальність та доцільність, вказується на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначаються мета і задачі, об'єкт, предмет, методологічна база дослідження, розкривається наукова новизна, висвітлюються теоретична та емпірична основи, практичне значення одержаних результатів, подаються відомості про їх апробацію.

Перший розділ „Соціально-кримінологічна обумовленість та генезис правового регулювання інституту амністії: порівняльний аналіз” складається з трьох підрозділів і присвячений дослідженню виникнення, становлення та розвитку інституту амністії в Україні та за кордоном з позицій порівняльного аналізу.

У *підрозділі 1.1. „Соціальні передумови виникнення, становлення та застосування амністії як інституту права в Західній Європі”* зазначено, що амністія виникла ще у Стародавній Греції. Передумовами виникнення та застосування амністії були такі фактори: участь усіх громадян у політичному житті держави, постійна боротьба партій, заполітизованість правосуддя, відсутність стабільного і сильного уряду, загрози з боку зовнішніх ворогів, а також звичай ostracism. Потреби суспільного життя не вичерпувалися виключно політичними інтересами, що теж відіграло важливу роль у виникненні та „життєздатності” амністії.

У Стародавньому Римі амністія разом із правом пройшла всі фази історичного розвитку держави. Виникнувши як релігійний інститут, вона поступово перетворилася на політично-правовий. Не віддзеркалення у правовому регулюванні амністії найґрунтовнішого принципу римської юриспруденції – справедливості – викликало адекватні реакції у суспільстві: невдоволення, протест, правовий нігілізм. Такий стан речей, поряд з іншими об'єктивно-негативними факторами, незважаючи навіть на гуманістичний дух амністій теократичної Візантії, сприяв значному підвищенню рівня злочинності, особливо коли безпідставно звільнялися від покарання всі категорії злочинців.

Сучасні амністії у Франції мають політичний підтекст, часто розглядаються як вихід з різного роду критичних ситуацій. Приводами для прийняття актів амністії у Франції також є необхідність у коригуванні каральної політики, знаменні події у

державному житті.

Амністія в Англії пов'язана з інститутом зняття відповідальності. Застосування амністії обумовлювалося кризовими ситуаціями у державно-політичному житті. Право суддів видавати Указ habeas corpus значно обмежувало виконавчу владу в її повноваженнях, тому виникала необхідність в Актах призупинки habeas corpus, які діяли протягом визначеного парламентом часу. Після того, як строк дії цих актів стікав, безпосередні виконавці рішень уряду залишалися без захисту. Застосування Актів про зняття відповідальності (An Act of Indemnity) покликане було забезпечити захист представників виконавчої влади у подальшому.

Інститут амністії в Німеччині розвивався в традиційному руслі: спочатку виникло помилування, потім – амністія. Світові потрясіння ХХ ст. позначалися і на амністії, соціальні передумови якої набули політичного забарвлення. У повоєнні часи застосування амністії було обумовлене консолідацією нації, частково процесами декриміналізації. Ведучим мотивом при застосуванні амністії в Німеччині майже завжди були як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні чинники, особливо в період новітньої історії. Характерно, що невід'ємною часткою німецьких амністій стали заходи з ресоціалізації амністованих.

У підрозділі 1.2. „Формування інституту амністії у вітчизняному праві” зазначено, що в ході історичного розвитку право колективного помилування (амністія) сформувалося на політичному та релігійному підґрунті. Поступово, з розвитком державності, амністія набула виключно політичного забарвлення. Починаючи з ХІХ ст. елемент виправлення амністованих осіб став невід'ємною частиною мотивування актів амністії. В історичних джерелах зазначено також застосування заходів безпеки та ресоціалізації до амністованих осіб, що свідчить про вплив доктрини кримінального права на внутрішню політику держави. Наприкінці існування Російської імперії застосування амністії було спрямоване на вирішення політичних проблем та забезпечення армії новими рекрутами.

Перші амністії радянської доби були спрямовані на досягнення цілей в напруженій політичній боротьбі, були заходами коригування кримінальної репресії. Під дію актів амністії, як правило, підпадали особи, які вчинили злочини внаслідок малої свідомості та які не являли собою загрози для радянської влади. Амністія від 27 березня 1953 р. ознаменувала процес гуманізації кримінальної політики. Одночасно амністія містила яскраво виражену політичну, кримінально-політичну та розвантажувальну спрямованість. Як криміногенні фактори було розцінено: 1) невіддиференційованість указу про амністію, в результаті чого свободу отримали особи, які характеризувалися підвищеною суспільною небезпекою, а це, у свою чергу, спричинило суттєве підвищення рівня злочинності; 2) непередбаченість в указі заходів з ресоціалізації амністованих.

З 60 років ХХ ст. визначальним фактором, що обумовлював застосування

амністії, стала проблема „розвантаження” пенітенціарної системи. Безпосередньою детермінантою такого стану речей стало домінуюче застосування до злочинців покарання у виді позбавлення волі (до 60% і більше) в системі заходів кримінальної репресії. Останні амністії радянської доби були обумовлені зовнішньо- та внутрішньополітичними чинниками: поверненням на Батьківщину військовополонених та інших осіб, що залишилися після виводу військ на території Афганістану; соціальною реакцією на деструктивні процеси не уставних взаємовідносин в армії.

У підрозділі 1.3. „Соціально-правова природа та регулювання амністії за чинним законодавством України” проаналізовано проблеми, пов’язані з визначенням законодавчої дефініції амністії, правовим регулюванням, соціально-кримінологічною обумовленістю та проявами амністії.

Аналіз доктрини кримінального та кримінально-процесуального права, зарубіжного досвіду правового регулювання інституту амністії показав, що його складовими є припинення кримінального переслідування та звільнення повністю або частково від кримінальної відповідальності (для країн Західної Європи – від кримінального покарання).

Структура нормативно-правових актів про амністію, за незначними відмінностями, є майже такою ж, як і структура аналогічних актів радянської доби. Радянська традиція амністії певною мірою сформувала основні засади правового регулювання амністії в Україні, яка зберегла всі свої основні ознаки як інституту права, фактично не піддалася зміні, що є свідченням поступовості генезису правового регулювання амністії, стійкості сформованої традиції та наявності широкого спектра аналогічних проблем, при вирішенні яких і застосовується амністія в Україні.

Ведучим мотивом застосування амністії в Україні, незважаючи на тривале замовчування цього факту, традиційно залишалося подолання проблеми переповнення закладів та установ кримінально-виконавчої системи. Завдяки процесам демократизації українського суспільства, курсу на інтеграцію у європейський та світовий простір стали можливими також підняття проблеми додержання у цих установах прав людини і розгляд амністії як фактора її часткового подолання стосовно засуджених до позбавлення волі та осіб, відносно яких застосовано запобіжний захід у виді утримання під вартою. Крім розвантажувальних, деякі з амністій України виконували і політичні функції.

Розвантажувальна та політичні функції амністії не змінюють юридичної та соціальної сутності інституту, адже амністія була і залишається гуманним заходом по відношенню до осіб, які утримуються у закладах та установах кримінально-виконавчої системи України або підлягають кримінальному переслідуванню.

Другий розділ „Амністія в системі кримінальної юстиції України”

складається із двох підрозділів, в яких розкривається сутність обраного методологічного підходу до встановлення кримінологічних основ амністії, досліджуються засоби здійснення завдання КК України та інші концепти у визначенні заходів кримінально-правового впливу на злочинність, встановлюються місце, роль, провідні функції амністії.

У підрозділі 2.1. *„Концептуальні засади дослідження кримінологічних основ та законодавчого регулювання амністії”* на підставі аналізу сучасних світових розробок у сфері кримінологічного знання доводиться обмеженість формально-юридичного підходу в кримінології та, у розвиток нового напрямку кримінологічних досліджень – „кримінології закону”, обґрунтовується необхідність дослідження амністії в системі кримінальної юстиції України.

Незважаючи на міжгалузевий характер амністії, ядро цього інституту складають норми кримінального права; основний масив правовідносин, які виникають на підставі норм, що входять до інституту амністії, є кримінально-правовими. Тому значна увага у дослідженні приділена визначенню концептуальних засад, місця і ролі амністії в системі заходів кримінально-правового впливу на злочинність в Україні.

Амністія є одним з елементів державно-правової реакції на злочинність, хоча за характером вона не є каральним заходом. Яскраво виражений каральний нахил, що містить Кримінальний кодекс України, визначаючи центральний концепт в реагуванні на злочинність, не відповідає іншим концептуальним положенням кримінального законодавства, реаліям кримінально-правового впливу на злочинність. Це потребує вдосконалення ч. 2 ст. 1 КК України шляхом відображення в її змістові як засобів здійснення завдання кримінального кодексу, крім покарання, й інших заходів кримінально-правового впливу, некарального характеру, зокрема. Наведене положення засноване на порівняльному аналізові зарубіжного та національного кримінальних законодавств.

Значний науковий інтерес та важливе практичне значення у контексті дослідження концептуальних положень кримінально-правового впливу на злочинність та визначення місця і ролі амністії в системі такого реагування становить проблема підстав амністії.

Дослідженням встановлено, що підстави амністії є значно ширшими за підстави загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування. Законодавець, формально, не ставить у залежність підстави амністії від наявності позитивних змін у структурі особистості злочинця або прогнозування таких змін чи втрати „злочинцем” властивості суспільної небезпечності. Підстави амністії, при певній диференціації у підходах, слід пов’язувати з цілями кримінально-правового впливу на злочинність, вони є похідними від підстав загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування.

В основі визначення підстав амністії лежить суб'єктивно-оціночний критерій. Кожна амністія, у зв'язку з цим, є свого роду експериментом у сфері кримінальної юстиції. Підстави амністії визначаються факторами, що обумовлюють прийняття конкретного акта про амністію. При прийнятті конкретного Закону України „Про амністію”, кожен раз формулюються умови застосування амністії, завдяки чому підстави амністії можуть звужуватись або, навпаки, розширюватися.

У підрозділі 2.2. „Аналіз амністій в системі заходів кримінально-правового впливу на злочинність” вказується на те, що зазначеним напрямом дослідження охоплюється аналіз кримінальної ситуації та комплексу кримінально-правових заходів, що застосовуються державою як реакція на злочинність.

Основний масив амністованих складають особи, що становлять так звані „привілейовані” категорії і які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості та тяжкі необережні злочини. Останнім часом задані в актах амністії параметри амністування „привілейованих” категорій знаходять все меншу, у кількісному плані, реалізацію. Злочинність „привілейованих” категорій набуває все більш тяжкого характеру та все більше осіб, що входять до цих категорій, з огляду на законодавчо визначені обмеження, не підлягають амністуванню. На фоні стабільного підвищення рівня і збільшення питомої ваги злочинності невеликої тяжкості, починаючи відповідно з 2002 та 2003 рр., та підвищення рівня злочинності середньої тяжкості у 2003 р. і в подальшому її стабільно високого рівня та збільшення питомої ваги в структурі зареєстрованої злочинності, амністування осіб, що вчинили злочини невеликої та середньої тяжкості, наділені певним криміногенним потенціалом.

Аналіз статистичних даних показав, що найбільшими в структурі амністування є категорії осіб, які вчинили злочини проти власності, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, злочини проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи, хуліганство та порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Наведені показники відбивають тенденції у структурі злочинності взагалі та, більшою мірою, в структурі злочинності „привілейованих” категорій амністованих.

Значна питома вага окремих видів злочинності та підвищення рівнів певних її видів свідчить про те, що в соціумі зберігаються та розвиваються тенденції, пов'язані з детермінацією злочинності. Це, насамперед, стосується комплексу криміногенних факторів злочинності проти власності. Широке амністування осіб, що вчиняють зазначені злочини, є криміногенними. Значна питома вага амністування осіб, що вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення на фоні майже постійного підвищення рівня цього виду злочинності,

пов'язаного з комплексом невирішених проблем соціального та медичного характеру, сприяє підсиленню криміногенної детермінації злочинності цього виду. Амністування осіб, що вчинили кримінально карані порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, на фоні підвищення рівня злочинності цього виду, що має місце останнім часом, та збільшення смертності в результаті цих діянь, дає підстави для їх негативної оцінки. Стабільне зниження рівня зареєстрованих випадків хуліганства в Україні протягом 2003 – 2005 рр. відповідно свідчить про не криміногенність амністувань осіб, що вчинили злочини зазначеного виду.

Головними критеріями оцінки здійснених в Україні амністувань є рівень рецидивної злочинності та структура рецидиву амністованих осіб. Питома вага амністованих осіб у структурі видів рецидивної злочинності, як правило, є не високою і наділена певною специфікою стосовно конкретного виду. Однією з найбільших у структурі видів рецидивної злочинності є частка амністованих осіб, що вчинили злочини проти життя та здоров'я особи. Це, з урахуванням факторів морально-етичної сфери та значної питомої ваги цього виду в структурі злочинності, свідчить про погіршення якісних характеристик осіб, що вчинили нові злочини проти життя і здоров'я та про вкрай обмежені можливості застосування амністії до них. При оцінці рецидиву амністованих осіб, що вчинили злочини проти власності, слід виходити з того, що важливим фактором у цьому випадку є структура рецидиву. Невелика питома вага амністованих цієї категорії в структурі зазначеного виду рецидивної злочинності не є визначальним критерієм оцінки з огляду на те, що саме в рецидивній злочинності проти власності сконцентровано криміногенний потенціал повторності. Це ж стосується, але меншою мірою, й осіб, що вчинили грабежі. Наведені фактори свідчать про підвищену рецидивонебезпечність цієї категорії амністованих осіб.

Результати проведеного у травні – червні 2005 р. вивчення в чоловічій виправній колонії середнього рівня безпеки № 14 (м. Одеса) 1 000 особових карток засуджених, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк за вчинення повторних злочинів, показали, що в структурі досліджуваного об'єкта особи, до яких раніше застосовувалася амністія, склали 13,9%, 56,1% з яких вчинили крадіжки, 27,3% – злочини, пов'язані з обігом наркотичних засобів, їх аналогів та прекурсорів та ін. злочини проти здоров'я населення, 16,5% – умисні вбивства, що є свідченням їх підвищеної рецидивонебезпечності та криміногенності здійснених амністувань.

При оцінці амністувань осіб, що вчинили злочини, пов'язані з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, а в основному це особи, що вчинили злочини, передбаченні ст.ст. 307 та 309 КК України, особливого значення набуває предмет злочинного посягання, з яким пов'язано задоволення певних потреб, реалізація

мотивів вчинення злочину. Без вирішення широкого спектра проблем соціального, економічного та культурного характеру розраховувати на позитивні тенденції у цьому випадку немає підстав.

Дослідженням встановлюється, що у структурі судимості найбільшими є частки злочинів проти власності, злочинів, пов'язаних з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення, злочинів проти життя та здоров'я особи. Порівняння цих показників з показниками амністувань доводить кореляцію між станом злочинності, судимості та здійсненими амністуваннями – в структурі амністувань зазначені види злочинності є також найвагомішими.

Значне місце в структурі кримінально-правового впливу належить звільненню від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування. Питома вага застосовуваних заходів некарального характеру на злочинність є домінуючою в системі кримінально-правового впливу на злочинність.

Незначний відсоток застосування судами України альтернативних позбавленню волі на певний строк покарань – 10 – 13% – є негативним фактором в реалізації кримінально-правового впливу на злочинність. Поряд із цим, кримінально-виконавча система України через брак кадрового ресурсу не здатна належним чином забезпечити виконання і цієї частки призначених покарань, що, незважаючи на їх високу ефективність та значний виправний потенціал, обумовлює необхідність розвантаження кримінально-виконавчих інспекцій за допомогою амністії.

Однією з визначальних у кримінальній юстиції України є розвантажувальна функція, що пояснюється високим рівнем злочинності, її якісними показниками, характером застосовуваних заходів кримінально-правового впливу та реальними можливостями кримінально-виконавчої системи. Зазначається, що кримінальна ситуація, яка склалася в Україні, вимагає у зв'язку з цим вироблення і реалізації ефективної стратегії протидії злочинності.

Значному підвищенню соціальної напруги в суспільстві сприяє те, що кримінальна юстиція ні при покаранні злочинців, ні при їх звільненні не вирішує належним чином питання ресоціалізації злочинців та відповідного поведіння із жертвою злочину. Жертва злочину сьогодні не може розраховувати ні на справедливую компенсацію з боку держави, ні, як правило, на реституцію з боку злочинця, хоча застосування цих механізмів рекомендовано світовою спільнотою при відправленні кримінального правосуддя.

Проблема застосування амністії до учасників організованих злочинних формувань є досить складною. З одного боку, амністія в таких випадках виступає інструментом політичного врегулювання збройних конфліктів і здійснює позитивний вплив, з іншого – ефективність цих амністій залежить від широкого комплексу таких факторів як: наявність умов для громадського примирення,

заходів ресоціалізації злочинців тощо.

ВИСНОВКИ

У дослідженні наведені теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що полягає у встановленні з позицій сучасної кримінології соціально-кримінологічної обумовленості правового регулювання та застосування амністії, підстав, місця, ролі та основних функцій амністії, взаємозв'язку та взаємовпливу між амністією і злочинністю; розробці кримінологічно-обґрунтованих пропозицій з удосконалення інституту амністії, підвищення ефективності застосування амністії як одного із заходів кримінально-правового впливу на злочинність.

До основних результатів дослідження слід віднести:

1. З'ясування генезису амністії в Україні та за кордоном дозволило виявити системні зв'язки між амністією та іншими соціальної явищами. Зловживання правом амністії, соціально та кримінологічно не обумовлене застосування амністії призводять до негативних наслідків: ускладнення суспільно-політичного життя, погіршення кримінальної ситуації. Своєчасне, детерміноване об'єктивними чинниками, соціально та кримінологічно обумовлене застосування амністії справляє позитивний вплив на суспільство, сприяє гуманізації кримінальної політики і має певний антикриміногенний ефект.

2. Інститут амністії в Україні сформувався під впливом вітчизняної традиції. Правогенезис амністії визначив структуру інституту, аналогічність його складових в Україні та за кордоном, якими є: припинення кримінального переслідування та повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності.

3. Підстави амністії як виду звільнення від кримінальної відповідальності повинні відповідати ідеї невеликої суспільної небезпечності вчиненого злочину і особистості винного. Підстави ж амністії як виду звільнення від покарання та його відбування слід обов'язково пов'язувати з можливістю досягнення цілей покарання. При цьому злочинець повинен бути підданий, в залежності від тяжкості вчиненого злочину, певному каральному впливові. Не застосування карального впливу при звільненні від покарання або його відбування на підставі акта амністії є можливим стосовно осіб, що вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості.

Об'єктивно більш м'який характер підстав амністії у порівнянні з підставами інших загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування обумовлений виключним характером амністії.

4. Розвантажувальна функція амністії як одного із заходів кримінально-правового впливу на злочинність характеризується комплексом негативних та позитивних факторів: з одного боку – це гуманність по відношенню до злочинців, яка реалізується в основному в межах підстав звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування, з іншого – це певний

криміногенний вплив на суспільство. Нemoжливiсть найближчим часом нейтралiзацiї комплексу криміногенних факторiв, якi, зокрема, обумовлюють негативнi характеристики злочинностi проти власностi, злочинностi, пов'язаної з обiгом наркотичних засобiв, психотропних речовин, їх аналогiв або прекурсорiв та iнших злочинiв проти здоров'я населення, злочинностi проти життя та здоров'я особи i надалі визначатиме розвантажувальну функцiю кримінальної юстицiї в цiлому та амністiї, зокрема, що досить негативно впливатиме на процеси детермінацiї злочинностi, сприятиме її відновленню.

5. Виходячи з аналізу кримінальної ситуацiї в Україні, комплексу iснуючих криміногенних детермінант та провідних тенденцiй генезису злочинностi пропонується обмежувати застосування амністiї до „привілейованих” категорiй осiб, що вчинили злочини: проти власностi; у сфері обiгу наркотичних засобiв, психотропних речовин, їх аналогiв та прекурсорiв та iнші злочини проти здоров'я населення; проти життя та здоров'я особи.

6. З метою удосконалення законодавчої дефініцiї амністiї пропонується внести такi змiни i доповнення до Закону України „Про застосування амністiї в Україні”:

1) абзац 1 ст.1 Закону викласти у такій редакцiї: *„Амністія є припинення кримінального переслідування або звільнення від кримінальної відповідальностi (повністю чи частково) певних категорiй осiб”;*

2) абзаци 1, 2 та 3 ст. 3 Закону викласти у такій редакцiї:

„Законом про амністію може бути передбачене:

а) припинення кримінального переслідування певних категорiй осiб;

б) повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальностi певних категорiй осiб”.

7. Для зниження яскраво вираженого карального нахилу кримінального законодавства України при визначенні центрального концепту реагування на злочинність пропонується доповнити ч. 2 ст.1 КК України вказівкою на застосування, крім покарання, й iнших заходiв кримінально-правового впливу, некарального характеру, зокрема.

Список опублікованих автором праць за темою дисертацiї

1. Березовський А. А. Інститут амністiї: становлення та перспективи розвитку // Актуальнi проблеми держави i права: Зб. наук. праць / ОНЮА. – О., 2002. – Вип. 16. – С. 687-691.

2. Березовський А.А. Правогенез амністiї у Францiї // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць – Вип. 187: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – № 1. – С. 114-116.

3. Березовський А.А. Амністія в Україні та ФРН // Актуальнi проблеми держави i права: Зб. наук. праць / ОНЮА. – О., 2003. – Вип. 18. – С. 824-827.

4. Березовський А.А. Амністія як кримінально-правовий феномен: поняття і сутність // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / ОНЮА. – О., 2003. – Вип. 21. – С. 186-189.
5. Березовський А.А. Амністія і презумпція невинуватості: кримінологічні аспекти парадоксів законодавчого регулювання // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / ОНЮА. – О., 2003. – Вип. 17. – С. 253-258.
6. Березовський А.А. Кримінологічне вивчення амністії // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 152-155.
7. Березовський А. А. Кримінологічний аналіз основ амністії // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / ОНЮА. – О.: Фенікс, 2004. – Вип. 20. – С. 28-33.
8. Березовський А.А. Амністія в системі європейського та вітчизняного права: порівняльний аналіз // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць / ОНЮА. – О., 2005. – Вип. 24. – С.173-177.
9. Березовський А.А. Концептуальні засади кримінологічного вивчення амністії в Україні // Актуальні проблеми політики : Зб. наук. праць / ОНЮА. – О., 2005. – Вип. 27. – С. 211-217.
10. Березовский А.А. Криминологические основы применения амнистии в отношении участников организованных преступных формирований // Правовые проблемы противодействия организованной преступности: Сб. науч. статей / ОНЮА. – О.: Фенікс, 2005. – С. 33-38.
11. Березовський А.А. Поняття і сутність амністії // Зб. тез. доп. рег. кругл. столу „Актуальні проблеми кримінального і кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування. – Хмельницький: ХІУП, 2002. – С.126-129 .
12. Березовський А.А. Роль та значення амністії як засобу додержання прав засуджених в системі кримінальної юстиції України // Зб. тез доп. наук.-практ. семінару „Боротьба зі злочинністю та права людини”. – О.: Фенікс, 2006. – С. 82-87.

АНОТАЦІЯ

Березовський А.А. Кримінологічні основи амністії. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007.

В дисертації здійснено дослідження генезису та соціально-кримінологічної обумовленості правового регулювання та застосування амністії в Україні і за кордоном. На основі нового напрямку кримінологічних досліджень – „кримінології закону” – обґрунтовано та реалізовано ідею про дослідження амністії в системі кримінальної юстиції України: визначено концепти правового регулювання,

підстави, місце, роль та основні функції амністії, встановлено зв'язки та фактори взаємовпливу між застосуванням амністії та злочинністю. Розроблено кримінологічно-обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення інституту амністії, підвищення ефективності застосування амністії як одного із заходів кримінально-правового впливу на злочинність.

Ключові слова: амністія, звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування, злочинність, кримінальна юстиція, кримінально-правовий вплив.

АННОТАЦІЯ

Березовский А.А. Криминологические основы амнистии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2007.

Диссертация является комплексным научным исследованием амнистии с позиций криминологии.

В работе освещены вопросы, связанные с возникновением, становлением и развитием института амнистии в Украине и за рубежом. Выявлены факторы, обуславливающие применение амнистии, изменение ее форм и содержания в различные исторические периоды. Установлены системные связи между амнистией и иными социальными явлениями: религией, политикой, преступностью. Значительное внимание уделено проблемам определения законодательной дефиниции амнистии, концептуальным основам законодательного регулирования института амнистии, выявления места, роли и функций амнистии в системе уголовной юстиции Украины, выяснения влияния амнистии на процесс воспроизводства преступности.

Делаются выводы о том, что злоупотребление правом амнистии, социально и криминологически не обусловленное применение амнистии приводит к негативным изменениям в общественной жизни, ухудшению криминальной ситуации. Своевременное, детерминированное объективными факторами, социально и криминологически обусловленное применение амнистии оказывает положительное воздействие на общество, содействует гуманизации уголовной политики, обладает определенным антикриминогенным эффектом.

Основопологающим фактором, обуславливающим применение амнистии в Украине, является превышение лимитов содержания в органах и учреждениях уголовно-исполнительной системы. Одной из главных функций амнистии в этой связи выступает разгрузочная функция. С помощью применения амнистии в Украине решалась также проблема соблюдения прав осужденных и лиц, к которым применена мера пресечения в виде заключения под стражу. Некоторые из

амнистий имели политическую направленность.

Разгрузочная и политическая функции не изменяют юридической и социальной сущности амнистии, так как амнистия является мерой гуманизма в отношении амнистируемых лиц.

Под действие актов амнистии в Украине, в основном, подпадают несовершеннолетние лица, старики, участники Великой Отечественной войны, не лишённые родительских прав мужчины и женщины, имеющие несовершеннолетних детей и некоторые другие категории лиц, совершивших преступления небольшой и средней тяжести.

Основания амнистии производны от оснований общих видов освобождения от уголовной ответственности, наказания и его отбывания, но, в силу исключительного характера амнистии, являются более широкими.

В последнее время заданные в актах амнистии параметры амнистирования находят все меньшую, в количественном плане, реализацию. Преступность традиционно амнистируемых лиц становится более тяжкой, некоторые лица, в силу законодательных ограничений, не подлежат амнистии. Значительная реализация разгрузочной функции амнистии при сохранении основных детерминант преступности выступает в роли существенного криминогенного фактора, что обуславливает ограниченное применение амнистии к определенным категориям лиц. Применение амнистии к участникам организованных преступных формирований является ограниченным.

В диссертации разработаны криминологически обоснованные рекомендации, направленные на усовершенствование правового регулирования и применения амнистии в Украине.

Ключевые слова: амнистия, освобождение от уголовной ответственности, наказания и его отбывания, преступность, уголовная юстиция, уголовно-правовое воздействие.

SUMMARY

A.A. Berezovsky. Criminological Bases of Amnesty. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Juridical Science Degree, specialty 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Penitentiary Law. – Odesa National Academy of Law, Odesa, 2007.

The dissertation contains a comprehensive research of the genesis and the socio-criminological preconditions for the legal regulation and implementation of amnesty in Ukraine and abroad. Following the new trend of criminological research, i.e. “the Criminology of Law”, the author substantiates and implements the idea of studying amnesty within the frame of the Criminal Justice system of Ukraine. The dissertation defines the concepts of legal regulation, the grounds, place and role as well as the main

functions of amnesty, determining the interrelation between amnesty and crime rate. The author identifies the ways in which these two phenomena affect each other. The dissertation contains elaborate criminology-based propositions aimed at making amnesty a more perfect and effective institution, since it is one of the means for exercising legal influence upon offenders.

Key words: amnesty, exemption from criminal liability; punishment; serving the term of punishment, crime, Criminal Justice system, Criminal Law influence.